

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति २०७३

१. पृष्ठभूमि

शिक्षा पाउनु सबै बालबालिकाको अधिकार हो। नेपालको संविधानले सामाजिक न्याय स्थापित गर्न समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सङ्कल्प गरेको छ साथै प्रत्येक नागरिकलाई अनिवार्य र निःशुल्क आधारभूत शिक्षा पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ। नेपालले बाल अधिकार महासन्धि सन् १९८९ तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि सन् २००६ अनुमोदन गरेको छ। यसै गरी सबैका लागि शिक्षाको अन्तर्राष्ट्रिय अभियानमा आफ्नो प्रति बद्धता जनाउँदै अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शैक्षिक मूल प्रवाहमा समावेश गरी शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३ जारी गरिएको छ।

समावेशी शिक्षा सबै बालबालिकाका लागि विभेदरहित वातावरणमा सांस्कृतिक, वर्गीय, जातीय एवम् भौगोलिक विविधतालाई सम्मान गर्दै आफ्नै समुदायमा जीवनोपयोगी शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने शैक्षिक पद्धतिको विकास प्रक्रिया भएकाले यसले समुदायको स्वामित्वलाई महत्त्व दिँदै विद्यालयमा बालबालिकाको आवश्यकता अनुकूल उपयुक्त वातावरण र सहयोग पाएमा सबैले सिक्न सक्दछन् भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्दछ।

समावेशी शिक्षा पद्धतिले कुनै पनि परिस्थितिजन्य कारणले शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित एवम् विद्यालयमा रहेर पनि अनुकूल र पहुँचयुक्त वातावरण तथा सहयोगको अभावमा विद्यालय छाड्ने जोखिममा रहेका बालबालिकाको सिकाइको अवसर निर्माणमा सहयोग गर्दछ। यी आधारमा समावेशी शिक्षाले अपाङ्गता भएका बालबालिकाको पहिचान गरी सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्न बाल केन्द्रित शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया अवलम्बन गर्न प्रोत्साहन गर्दछ।

२. विगतका प्रयासहरू

नेपालले अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न कानूनी तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयनमा अगाडि बढाएको छ। शिक्षा ऐन २०२८ (संशोधनसहित) मा विशेष शिक्षाको सञ्चालन साधारण शिक्षा सरह हुने कुरा उल्लेख छ भने शिक्षा नियमावली २०५९ मा शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा विशेष शिक्षा परिषद्को

गठन गरी विशेष शिक्षा सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। विशेष शिक्षातर्फका नीतिगत र कार्यक्रमगत विषयका क्षेत्रमा नियमित कार्य गर्न विशेष शिक्षा परिषद् क्रियाशील छ।

विशेष शिक्षा नीति २०५३ ले दृष्टिविहीन, बहिरा, बौद्धिक अपाङ्गता र शारीरिक अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई आवास सुविधासहितको शिक्षाको अवसर दिने कुरा उल्लेख गरेको छ। शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ६० मा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विशेष शिक्षा प्रदान गर्न सकिने र सोही नियमावलीको नियम ६६ एवम् अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण नियमावली, २०५१ को नियम १५ मा विशेष शिक्षा दिने संस्थालाई नेपाल सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम सुविधा दिइने व्यवस्था उल्लेख छ। त्यस्तै शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १५१ (२) मा संस्थागत विद्यालयले कूल विद्यार्थी सङ्ख्याको कम्तिमा दश प्रतिशत मा नघटाई जेहेन्दार, गरिब, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, महिला, दलित र जनजाति समुदायका विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति को व्यवस्था गरेको छ। यसै सम्बन्धमा विशेष शिक्षा सञ्चालनसम्बन्धी निर्देशिका, २०६० जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाले छात्रवृत्तिसहित विभिन्न सामुदायिक विद्यालयहरू, स्रोत कक्षाहरू एवम् विशेष विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्ने अवसर पाएका छन्। स्रोत कक्षा तथा विशेष विद्यालयहरूमा विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाका लागि आवास र स्रोत शिक्षकको व्यवस्था मिलाइएको छ। अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि निःशुल्क पाठ्य पुस्तक, शिक्षण सामग्री एवम् उपकरणहरू वितरण गर्ने गरि एको छ। साथै अपाङ्गता पहिचान गर्न, अपाङ्गतासम्बन्धी आवश्यक सेवा, सहयोग, सर सल्लाह र अन्य कार्यक्रम तर्जुमा गर्न ६२ जिल्लाहरूमा लेखाजोखा केन्द्र स्थापना भएका छन्।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणा पत्र सन् १९४८ र बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि सन् १९८९ ले आधारभूत तहसम्म अधिकारको रूपमा निःशुल्क शिक्षा सबैले पाउनु पर्ने उल्लेख गरेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समतामूलक अवसर सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय प्रामाणिक नियमहरू सन् १९९३, एसिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको दशक सन् १९९३-२००२, सालामान्का घोषणा सन् १९९४, संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सन् २००६ ले अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत विशेष शिक्षाको आवश्यकता भएका सबैलाई शिक्षाको राष्ट्रिय कार्यक्रमको मूलधारमा समावेश गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन्। साथै इन्चोन घोषणा, सन् २०१५ ले विशेष आवश्यकता

भएका बालबालिकाको शिक्षा प्रवर्द्धन गर्नका लागि नीतिगत सुधार गर्न सरकारलाई प्रेरित गरेको छ।

नेपालले जोमटिन घोषणा सन् १९९०, डाकार सम्मेलन सन् २००० र सहस्राब्दी विकास लक्ष्य सन् २००० लगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा सबैका लागि शिक्षाको प्रतिबद्धता जाहेर गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्रवर्द्धनका लागि समेत नीतिगत एवम् कानूनी सुधारका प्रयासहरू गर्दै आएको छ। यिनै आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीतिको आवश्यकता भई यो नीति प्रस्ताव गरिएको हो।

३. वर्तमान स्थिति

नेपालमा २०२१ सालमा दृष्टिविहीन बालबालिकाका लागि एकीकृत विद्यालय , २०२३ सालमा बहिरा बालबालिकाका लागि विशेष विद्यालय, २०२६ सालमा दृष्टिविहीन तथा शारीरिक अपाङ्गता र २०३८ सालमा बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि विशेष विद्यालयको सुरुवात भएको थियो। नेपाल सरकारले २०५३ सालमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि शिक्षामा पहुँच विस्तार गर्न उनीहरूको शारीरिक, मानसिक र कार्यगत क्षमताको आधारमा शिक्षा प्रदान गर्न विशेष शिक्षा नीति तर्जुमा गरी लागू गरेको हो।

अपाङ्गता भएका बालबालिका लाई आफ्नो पहिचान र अपाङ्गताको प्रकृतिको आधारमा विशेष व्यवस्थाका साथ उपलब्ध गराइने शिक्षा पद्धतिलाई विशेष शिक्षाको रूपमा स्वीकार गरी बहिरा , शारीरिक, दृष्टिविहीन र बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि विशेष विद्यालयको व्यवस्था गरिएको छ। अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सन्दर्भमा पहुँचयुक्त र विद्यालयसम्म पुग्ने वातावरणको विकास गर्न विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। जसअन्तर्गत स्रोत कक्षाहरूको सञ्चालन, लेखाजोखा केन्द्रहरूको स्थापना, ब्रेल लिपि र पहुँचयुक्त पाठ्यपुस्तकका साथै साङ्केतिक भाषा सहितका पाठ्यसामग्रीको व्यवस्था गरिएको छ। विद्यालयका भवनहरूलाई सबै खाले अपाङ्गता मैत्री तुल्याउने नीति अवलम्बन गरिएको छ।

मुलुकभरि दृष्टिविहीन, बहिरा तथा सुस्तश्रवण र बौद्धिक अपाङ्गता गरी ३८० स्रोत कक्षा, ३२ विशेष विद्यालयहरू र २२ एकीकृत विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। हाल नेपालमा प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि माध्यमिक तहसम्म विभिन्न किसिमका अपाङ्गता भएका ७४,८२९ जना विद्यार्थी अध्ययनरत छन्।

४. समस्या र चुनौतीहरू

अपाङ्गता भएका बालबालिकाको गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्तमा निम्नलिखित समस्या र चुनौतीहरू रहेका छन्:

- ४.१ अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्ने विविध प्रयास भए पनि परिवार, समुदाय र विद्यालयले जिम्मेवारी बोध गर्ने कार्यमा कमी हुँदा अपाङ्गता भएका बालबालिका शिक्षाको मूल धारमा पूर्णरूपमा समेटिन नसकेका ।
- ४.२ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक समावेशीकरणको प्रवर्धन गर्ने ध्येय राखिएको भए तापनि गुणस्तरीय जीवन यापन र आत्मनिर्भर गराउने कार्यमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको ।
- ४.३ बाल केन्द्रित क्रियाकलापमा दौतरी सिकाइ (Peer Learning) तथा सहयोग गर्ने कार्य समावेशी संस्कृतिअनुरूप प्रभावकारी हुन नसक्दा शिक्षाको मूल प्रवाहीकरण तथा सामाजिक समावेशीकरण हुन नसक्ने जोखिम कायमै रहेको ।
- ४.४ अपाङ्गता भएका बालबालिकाको गुणस्तरीय शिक्षा र तालिमका लागि आवश्यक मात्रामा दक्ष जनशक्ति उत्पादन र व्यवस्थापन गर्ने कार्य अझै अधुरो रहेको ।
- ४.५ विविध प्रकारका अपाङ्गता भएका बालबालिकाको तथ्याङ्क तथा सूचना व्यवस्थापन गर्ने कार्य व्यवस्थित हुन नसकेको ।
- ४.६ अपाङ्गता भएका बालबालिकाको आवश्यकता र सिकाइलाई सहज बनाउने नवीनतम सूचना प्रविधिको अवलम्बन र उपयोग गर्ने कार्य व्यवस्थित हुन नसकेको ।
- ४.७ अपाङ्गताअनुकूल मूल्याङ्कन, परीक्षा प्रणाली र सिकाइको व्यवस्थापनका लागि पर्याप्त खोज, अनुसन्धान तथा अभ्यास हुन नसकेको ।

५. नयाँ नीतिको आवश्यकता

विशेष शिक्षा नीति, २०५३ जारी भई लागू भएको, सन् १९९४ मा सालामान्का घोषणाले सबै बालबालिकाले शिक्षाको अवसर प्राप्त गर्ने कुरालाई आफ्नो विषय बनाएअनुरूप सबैका लागि शिक्षाको अभियानलाई पुरा गर्ने सन्दर्भमा समावेशी शिक्षाको अवधारणालाई अङ्गीकार गरेको, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासन्धि र यसको इच्छाधीन आलेख, २००६ को धारा २४ ले अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि सबै तहमा समावेशी शिक्षा पद्धति लागू गर्ने कुरा उल्लेख गरेको

छ। उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासहित एसिया प्रशान्त क्षेत्रमा सन् २०१३ देखि २०२२ सम्मको दशकमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण गर्न पारित गरिएको १० वर्षे इन्चोन रणनीति तथा कार्य योजनालाई नेपालले आत्मसात् गरेको छ। नेपालको संविधानको धारा ३१ को उपधारा (३) र (४) को शिक्षासम्बन्धी प्रावधानले अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई विद्यालय तहमा अनिवार्य रूपमा समावेशी शिक्षा पद्धति अवलम्बन गर्न निर्देशित गरेको छ। नेपालमा भएको राजनीतिक परिवर्तनबाट समावेशी चरित्रको लोकतान्त्रिक अभ्यास सुरु भएको छ। यसमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको समेत सामाजिक समावेशीकरण हुनुपर्ने र यसका लागि समावेशी शिक्षा उपयुक्त माध्यम हुने हुँदा यो नीति तर्जुमा गर्न वाञ्छनीय भएको छ।

६. दूरदृष्टि

प्रत्येक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अधिकारमा आधारित गुणस्तरीय शिक्षाको माध्यमबाट सशक्त, स्वतन्त्र र मर्यादित जीवन यापन गर्न सक्षम भएका हुने।

७. उद्देश्यहरू

अपाङ्गता भएका सबै प्रकारका व्यक्तिका लागि अधिकारमुखी अवधारणाका आधारमा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गरी जीवन पर्यन्त शिक्षाका माध्यमबाट सक्षम (नेतृत्व प्रदान गर्न योग्य) र प्रतिस्पर्धी नागरिक तयार गर्नु अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि समावेशी शिक्षा नीतिको मूल उद्देश्य रहेको छ। यो मूल उद्देश्य हासिल गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू तय गरिएका छन्:

- ७.१ अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि गुणस्तरीय शिक्षाका अवसरहरूमा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने।
- ७.२ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि आवश्यकताअनुकूल गुणस्तरीय, जीवनोपयोगी, सीपमूलक र रोजगारमुखी शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने।
- ७.३ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षाको व्यवस्था गर्ने।

८. नीतिहरू

- ८.१ अपाङ्गता भएका हरेक बालबालिकाका लागि सबै तहमा क्षमता र योग्यताका आधारमा निःशुल्क शिक्षाका अवसरहरू खुला गरिने छ। (७.१)
- ८.२ विद्यालय, विश्वविद्यालय तथा शिक्षालयहरूमा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू भर्ना गर्दा वैज्ञानिक प्रणालीमा आधारित वस्तुगत परीक्षण (Functional Assessment) गर्ने व्यवस्था गरिने छ। (७.१)

- ८.३ प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्म पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सिकाइ सामग्री, सन्दर्भ सामग्रीहरू र परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणाली अपाङ्गताअनुकूल हुने गरी सुनिश्चित गरिने छ। (७.१)
- ८.४ अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासका लागि सबै प्रकारका विद्यालय, विश्वविद्यालय तथा शिक्षालयलाई अपाङ्गता मैत्री, छात्रा मैत्री, बाल मैत्री र हिसारहित सिकाइ केन्द्रका रूपमा विकास गरिने छ। (७.१)
- ८.५ राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय परिवेशअनुरूप दक्ष एवम् प्रतिस्पर्धी नागरिक तयार गर्न अपाङ्गता मैत्री प्रविधिअनुकूल पाठ्यक्रम, पाठ्य सामग्री तथा शैक्षिक सामग्रीहरू विकास गरी समावेशी र समतामूलक गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गरिने छ। (७.२)
- ८.६ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई प्राविधिक शिक्षामा समान, सहज र सुगम पहुँच सुनिश्चित गरी श्रम बजारका लागि सक्षम जनशक्ति निर्माण गरिने छ। (७.२)
- ८.७ दिगो विकासका लागि अपाङ्गताका प्रकारअनुकूल हरित सीप (Green Skills) मा आधारित जीवनोपयोगी र सीपमूलक गुणस्तरीय शिक्षा उपलब्ध गराइनेछ। (७.२)
- ८.८ पहुँचयुक्त नवीनतम सूचना प्रविधिमा आधारित अपाङ्ग मैत्री शिक्षण सिकाइ कार्यलाई व्यवस्थित गरिने छ। (७.२)
- ८.९ विपद् व्यवस्थापनका सबै चरणमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाका लागि आवश्यक व्यवस्था गरिने छ। (७.२)
- ८.१० अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको अधिकारलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण (Make the Right Real and Functional) गर्न अपाङ्गताअनुकूलको शिक्षा सुनिश्चित गरिने छ। (७.३)
- ८.११ समावेशी शिक्षाका सन्दर्भमा समय सापेक्ष खोज, अध्ययन, अनुसन्धान तथा योजना तर्जुमाका लागि तथ्याङ्कीय सूचनाको आधार (Database) तयार गरी अपाङ्गता (बहुअपाङ्गता, डाउनसिन्ड्रम, मस्तिष्क पक्षघात, अटिज्म, बौद्धिक अपाङ्गता, हेमोफिलिया, बहिरा तथा सुस्तश्रवण, दृष्टिविहीन, श्रवणदृष्टिविहीन, शारीरिक अपाङ्गता, स्वर बोलाइ अपाङ्गता, सिकाइसम्बन्धी अपाङ्गता) भएका नागरिकका लागि आवश्यकतामा आधारित गुणस्तरीय जीवन पर्यन्त शिक्षा सुनिश्चित गरिने छ। (७.३)
- ८.१२ अपाङ्गता भएका नागरिक तथा व्यक्तिका शिक्षा हासिल गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न तथा समावेशी शिक्षालाई समय सापेक्ष सुधार गर्न एक समावेशी शिक्षा परिषद् रहनेछ। (७.३)

८.१३ अपाङ्गता भएका बालबालिका , नागरिक तथा व्यक्तिका लागि शिक्षाको अवसर सुनिश्चित गर्न आवश्यक मानव संसाधन, संरचना एवम् संयन्त्रको विकास तथा व्यवस्था गरिने छ। (७.१, ७.२ र ७.३)

९. रणनीतिहरू

अपाङ्गता भएका हरेक नागरिकलाई गुणस्तरीय शिक्षाको माध्यमबाट सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिकका रूपमा तयार गर्नका लागि तय गरिएका समावेशी शिक्षा नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न निम्नलिखित रणनीतिहरू अबलम्बन गरिने छन्:

- ९.१ अपाङ्गता भएका हरेक बालबालिकाको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास हुने गरी औपचारिक, अनौपचारिक, खुला तथा दूर शिक्षा र निरन्तर सिकाइको व्यवस्था गर्ने। (८.१)
- ९.२ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि विभिन्न निकायहरूबाट प्राप्त हुने छात्रवृत्तिलाई एकद्वार प्रणालीबाट वितरण गर्ने। (८.१)
- ९.३ अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई विद्यालय, विश्व विद्यालय तथा शिक्षालयहरूका विभिन्न तहमा भर्ना गर्दा उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, इन्द्रियजन्य र बौद्धिक क्षमताको लेखाजोखा (Functional Assessment) गर्ने। (८.२)
- ९.४ प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि उच्च तहको शिक्षासम्म अपाङ्गताको आवश्यकताअनुसार पहुँचयुक्त ढाँचा (Accessible Format) मा बहुपाठ्य सामग्रीको व्यवस्थासहित विषय छनोटको अवसर सुनिश्चित गर्ने। (८.३)
- ९.५ प्रारम्भिक बाल शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्म अपाङ्गताको आवश्यकतामा आधारित पहुँचयुक्त ढाँचा (Accessible Format) मा परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणाली समायोजन गर्ने। (८.३)
- ९.६ सबै सार्वजनिक, सामुदायिक तथा संस्थागत रूपमा सञ्चालित शैक्षिक संस्थाहरूलाई हिंसारहित र समावेशी संस्कृति (Inclusive Culture) को मूल्य मान्यताअनुकूल बनाउने। (८.४)
- ९.७ अपाङ्गता र वातावरणबीच हुने अन्तरकृया स्वरूप व्यक्तिको सहभागितामा हुन गएको अवरोध न्यूनीकरण गर्न तथा पहुँचयुक्त वातावरण निर्माण र उपयुक्त सहायता सेवा प्रदान गरी शैक्षिक अवसरहरू सुनिश्चित गर्ने। (८.४)
- ९.८ श्रम बजारको माग र अपाङ्गताका विशिष्टताअनुसार विद्यालय तथा विश्व विद्यालयका प्राविधिक शिक्षामा भर्ना प्रक्रियालाई सहज बनाउने। (८.५)

- ९.९ पाठ्यक्रम र शैक्षिक सामग्रीहरू नवीनतम प्रविधिमा आधारित बनाई गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने। (८.६)
- ९.१० अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउन दिगो विकासका लागि हरित सीप (Green Skills) मा आधारित जीवनोपयोगी सीपमूलक शिक्षा र तालिमको अवसर सुनिश्चित गर्न पाठ्यक्रम, शिक्षक तयारी र संस्थागत संरचनाको पुनरवलोकन गर्ने। (८.७)
- ९.११ अपाङ्गतामैत्री शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्न नवीनतम सूचना प्रविधिमा आधारित दक्ष मानवस्रोत विकास गर्ने। (८.८)
- ९.१२ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विपद् व्यवस्थापनको पूर्व तयारी, उद्धार, राहत, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणमा प्राथमिकता दिने। (८.९)
- ९.१३ राष्ट्रिय स्वयंसेवा परिचालन कार्यक्रममा सहभागिता तथा जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षा सुनिश्चित गर्न नमुना साझेदारी प्रणाली विकास गर्ने। (८.१०)
- ९.१४ समावेशी शिक्षासम्बन्धी खोज, अध्ययन, अनुसन्धान तथा योजना तर्जुमाका लागि एकीकृत तथाङ्गीय सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्ने। (८.११)
- ९.१५ विशेष शिक्षा परिषद्को अनुदानमा सञ्चालित विद्यालयहरूलाई सामुदायिक विद्यालय सरह व्यवस्थित गर्नका लागि एकै पद्धति र प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने। (८.११)
- ९.१६ अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा बालबालिकाका शिक्षाका लागि नीति तथा कार्यक्रमहरू निर्माण गरी सम्बद्ध निकायमा सिफारिस गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि एक समावेशी शिक्षा परिषद् गठन गर्ने। (८.१२)
- ९.१७ विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायद्वारा अपाङ्गताको क्षेत्रमा सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरूमा समन्वय र सहजीकरण गर्न सङ्घीय संरचनाअनुरूप केन्द्रमा एक नीति समन्वय समिति र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा उपयुक्त संरचनाको व्यवस्था गर्ने। (८.१३)

१०. कार्यनीतिहरू

- १०.१ औपचारिक शिक्षा, खुला तथा दूर शिक्षा र जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षा प्रदान गर्न मौजुदा संरचनामा समावेशी सिद्धान्तका आधारमा समाहित गरिने छ। (९.१)
- १०.२ मौजुदा संरचनाका अतिरिक्त आवश्यकताअनुसार वैकल्पिक ढाँचा (Alternative Mode) सहितको नयाँ संरचना निर्माण गरिने छ। (९.१)

- १०.३ बौद्धिक अपाङ्गता, अटिज्म, डाउन सिन्ड्रोम, श्रवणदृष्टिविहीन लगायतका विकासात्मक अपाङ्गता र बहु अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि अध्ययन वर्ष र सिकाइका आधारमा खुला तहमा आधारित विद्यालयहरू सञ्चालनको व्यवस्था गरिने छ। (९.१)
- १०.४ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि अपाङ्गताको अवस्था, भौगोलिक अवस्था तथा दूरी, गरिबीको अवस्था र प्रतिभाका आधारमा छात्रवृत्ति वितरण गरिने छ। (९.२)
- १०.५ अपाङ्गतासहितका सुविधाविहीन अनाथ, गरिब, पिछडिएका तथा बहिष्करणमा परी दोहोरो मार (Double Disadvantaged) को अवस्थामा रहेका बालबालिकाहरूका लागि प्राथमिकतामा राखी छात्रवृत्ति एवम् शैक्षिक सहूलियतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ। (९.२)
- १०.६ अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई स्थानीय निकायमार्फत छात्रवृत्ति वितरण गरिने छ र सोका लागि स्थानीय निकायहरूमा निश्चित अनुपातमा बजेट विनियोजन गर्ने व्यवस्था गरिने छ। (९.२)
- १०.७ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको शारीरिक, मानसिक, इन्द्रियजन्य र बौद्धिक क्षमताको लेखाजोखा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिचयपत्र वितरणसम्बन्धी निर्देशिका, २०६५ बमोजिम गठित परिचयपत्र सिफारिस समितिको सिफारिसमा जिल्लास्थित महिला तथा बालबालिका कार्यालयले प्रदान गरेको परिचयपत्रको आधारमा गरिने छ। (९.३)
- १०.८ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको कार्यगत तथा बौद्धिक क्षमता लेखाजोखा (Cognitive Assessment) गर्ने कार्य समेतका लागि सम्बन्धित जिल्लामा रहेका लेखाजोखा केन्द्रहरूको सुदृढीकरण एवम् पुनःसंरचना गरिने छ। (९.३)
- १०.९ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि अपाङ्गताले पार्ने प्रभावका आधारमा विषय र भाषा छनोटको अवसर प्रदान गरिने छ। (९.४)
- १०.१० श्रवणदृष्टिविहीनका लागि स्पर्श सञ्चार माध्यमका पाठ्यसामग्री, बहिराका लागि साङ्केतिक भाषा, बौद्धिक अपाङ्गता, डाउन सिन्ड्रोम र अटिज्म भएका व्यक्तिका लागि चित्रात्मक (Visual Support) र सरल पाठ्य सामग्री, दृष्टिविहीनका लागि ब्रेललिपि तथा श्रव्य पुस्तकहरू, सुस्त श्रवणका लागि नोट टेकर र न्यून दृष्टियुक्तका लागि ठूलो छापासहित डिजिटल सामग्रीको विकास गरिने छ। (९.४)
- १०.११ अपाङ्गताको विशिष्ट आवश्यकताका आधारमा वैयक्तिक सिकाइ योजना तथा शिक्षण विधिहरू अपनाइने छ। (९.४)
- १०.१२ अपाङ्गता अनुकूल हुने गरी वैकल्पिक मूल्याङ्कनका विविध विधिहरू अपनाइने छ। (९.५)

- १०.१३ परीक्षा तथा मूल्याङ्कन पद्धतिमा अधिकतम रूपमा सूचना प्रविधिको उपयोग गरिने छ।
(९.५)
- १०.१४ शैक्षिक संस्थाहरूलाई हिसारहित वातावरण र समावेशी संस्कृति (Inclusive Culture) को मूल्य र मान्यताबारे अभिमुखीकरण गरिने छ। (९.६)
- १०.१५ समावेशी शिक्षासँग सम्बन्धित आधारभूत मानकहरू (Inclusive Education Minimum Enabling Conditions) निर्धारण गरिने छ। (९.६)
- १०.१६ समावेशी शिक्षाका लागि विद्यार्थी तयारी, परिवार तयारी, शिक्षक तयारी, विद्यालय तयारी एवम् समग्र शिक्षा प्रशासनको तयारीका लागि अभिमुखीकरण, प्रवोधीकरण र आवश्यक निर्देशिकाहरू निर्माण गरिने छ। (९.६)
- १०.१७ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि शैक्षिक संस्थाभिन्त्र रहने भौतिक संरचनाहरू (भवन, कक्षा कोठा, पुस्तकालय, खाजा घर, शौचालय, प्रयोगशाला, खेल मैदान) अपाङ्गता मैत्री एवम् अवरोध मुक्त बनाइने छ। (९.७)
- १०.१८ शिक्षण संस्थाहरूमा सञ्चालन गरिने खेलकुद तथा मनोरञ्जनका क्रियाकलापहरूमा अपाङ्गताका प्रकृतिअनुसारको पहुँच सुनिश्चित गरिने छ। (९.७)
- १०.१९ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शैक्षिक क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुन आवश्यक पर्ने पथ प्रदर्शक, वाचक, साङ्केतिक भाषा दोभाषे, नोट टेकर, क्याप्सनर (लिपि सङ्केतक) लगायतका वैयक्तिक सहयोग, सहायक प्रशिक्षक, सहायक सामग्री र उपकरण निःशुल्क उपलब्ध गराइने छ। (९.७)
- १०.२० अपाङ्गता भएका नागरिकहरूका लागि प्राविधिक शिक्षामा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न प्राविधिक विषयका विद्यालयहरू, विश्व विद्यालयहरू र शिक्षालयहरूको क्षमता अभिवृद्धि र श्रम बजारमुखी सीप विकाससम्बन्धी कार्यक्रमहरू निर्माण गरिने छ। (९.८)
- १०.२१ मापदण्डमा आधारित गुणस्तर सुधार र न्यूनतम सिकाइको वातावरण निर्माण गरी सिकाइ सामग्रीहरूको चयन नवीनतम प्रविधिमा आधारित बनाइने छ। (९.९)
- १०.२२ हरित सीप (Green Skills) र कुशल सीप (Soft Skills) मा आधारित गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्न शैक्षिक अवसरहरूको विविधीकरण गरिने छ। (९.१०)
- १०.२३ सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई समावेशी शिक्षाको अभिन्न अङ्ग बनाई अपाङ्गताअनुकूल प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गरिने छ। (९.११)
- १०.२४ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि शिक्षण गर्ने सबै प्रकारका शिक्षक तथा प्रशिक्षकलाई समावेशी शिक्षासम्बन्धी स्तरयुक्त तालिम निरन्तर प्रदान गर्ने र सहयोगी कर्मचारी तथा आयाका लागि अभिमुखीकरण गरिने छ। (९.११)

- १०.२५ अपाङ्गताको प्रकृतिअनुरूप सिकाइ दक्षता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक मानव संसाधन विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ। (९.११)
- १०.२६ साङ्केतिक भाषा, स्पर्श सञ्चार र अन्य अपाङ्गताअनुकूल सञ्चारका वैकल्पिक सञ्चारका माध्यमहरूको विकास र स्तरीकरण गरिने छ। (९.११)
- १०.२७ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूअनुकूल जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षा सुनिश्चित गर्न मौजुदा शैक्षिक ढाँचाको पुनरावलोकन तथा नयाँ संरचनाको विकाससहित घुम्ती शिक्षा प्रणालीको व्यवस्था गरिने छ। (९.११)
- १०.२८ विशेष शिक्षा परिषद्को अनुदानमा सञ्चालित विद्यालयहरूलाई सामुदायिक विद्यालय सरह व्यवस्थित गरी सोमा कार्यरत शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको सेवा सुविधा र शर्तमा समसामयिक सुधार गरिने छ। (९.११)
- १०.२९ शैक्षिक संस्था एवम् छात्रावासहरूलाई भूकम्प प्रतिरोधी बनाई अन्य प्रकोप समेतको जोखिम न्यूनीकरण गर्न अपाङ्गता भएका बालबालिका र सम्बन्धित शैक्षिक संस्थालाई सुरक्षा तयारीका सीप प्रदान गरिने छ। (९.१२)
- १०.३० सम्भावित प्रकोपको क्षति न्यूनीकरणका लागि आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्न तथा प्रकोपको समयमा सुरक्षित उद्धार र राहत उपलब्ध गराउन सम्बन्धित अभिभावक र स्वयंसेवकहरूलाई प्राथमिकतासहित क्षमता अभिवृद्धि गराइने छ। (९.१२)
- १०.३१ विपद् पश्चात् अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सामान्य जीवनमा पुनस्थापित गर्न परामर्श सेवा, मनोसामाजिक सल्लाह लगायतका उपायहरू अवलम्बन गरिने छ। (९.१२)
- १०.३२ विपद् पश्चात गरिने पुनस्थापना र पुननिर्माणको चरणमा बन्ने अस्थायी र स्थायी भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गता मैत्री बनाइने छ। (९.१२)
- १०.३३ सार्वजनिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र, रोजगार प्रदायक संस्था, गैरसरकारी क्षेत्र, स्थानीय निकाय र विकास साझेदारहरूसँगको सहकार्यबाट प्राविधिक शिक्षा तथा सीपका अवसरहरू विस्तार गरिने छ। (९.१३)
- १०.३४ नमुना साझेदारीको अवधारणा विकास गर्न संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व (Corporate Social Responsibility) लाई संस्थागत गरिने छ। (९.१३)
- १०.३५ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई उनीहरूको सीपमा आधारित राष्ट्रिय स्वयंसेवा परिचालन कार्यक्रममा सहभागिताका अवसरहरू विस्तार गरिने छ। (९.१३)
- १०.३६ अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको अधिकारलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण गर्न (Make the Right Real and Functional) अपाङ्गताअनुकूल जीवन पर्यन्त निरन्तर शिक्षा सुनिश्चित हुने गरी तदनुकूलको सिकाइ तथा शैक्षिक ढाँचा र संरचनाको विकास गरिने छ। (९.१३)

- १०.३७ समावेशी शिक्षाका सन्दर्भमा समय सापेक्ष खोज अनुसन्धान गर्नका लागि शिक्षा मन्त्रालय र अन्तर्गतका केन्द्रीय निकायहरू र जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूमा समावेशी अनुसन्धान एकाइ स्थापना गरी ती एकाइहरूलाई तथ्याङ्क तथा सूचनाको उपयोग गरी अनुसन्धानात्मक, जनचेतना मूलक एवम् प्रवर्द्धनात्मक कार्य गर्न जिम्मेवार बनाइने छ। (९.१४)
- १०.३८ विशेष शिक्षा परिषद्को अनुदानबाट सञ्चालित विद्यालयहरूमा कार्यरत शिक्षक तथा कर्मचारीहरूलाई सामुदायिक विद्यालयको नियमित दरबन्दीमा रूपान्तरण गरिने छ। (९.१५)
- १०.३९ अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू र हेरचाह गर्ने आया तथा सहयोगीहरूका लागि सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारी सरहको पारिश्रमिक लगायतका सेवा सुविधा उपलब्ध गराइने छ। (९.१५)
- १०.४० विशेष शिक्षा नीति, २०५३ बमोजिम गठित विशेष शिक्षा परिषद्लाई पुनसंरचना गरी शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा विषयगत मन्त्रालयहरू तथा अन्य सम्बद्ध निकायहरूको समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी समावेशी शिक्षा परिषद् गठन गरिने छ। (९.१६)
- १०.४१ समावेशी शिक्षा परिषदले अपाङ्गता भएका नागरिकका लागि विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई समन्वयात्मक एवम् एकद्वार प्रणालीअन्तर्गत सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाइने छ। (९.१७)
- १०.४२ यो नीति, रणनीति र कार्यनीतिको समन्वय, नियमन, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि सम्बन्धित सरकारी निकाय र अपाङ्गता भएका व्यक्ति र निजका अभिभावकद्वारा सञ्चालित संस्थाहरू, गैर सरकारी संस्थाहरूका प्रतिनिधि, अपाङ्गताको शिक्षा एवम् तालिमसँग सम्बन्धित व्यक्ति, विज्ञ र निकायहरू समेत रहने गरी केन्द्रीय तहमा नीति समन्वय समिति तथा कार्यक्रम समन्वय समिति र सोको समग्र कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तथा जिल्ला तहमा कार्यक्रम कार्यान्वयन समिति गठन गरिने छ। (९.१७)

११. संस्थागत संरचना

हाल कायम रहेको विशेष शिक्षा परिषद्लाई पुनः संरचना गरी शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा विषयगत मन्त्रालयहरू तथा अन्य सम्बद्ध निकायहरूको समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा परिषद् गठन गरिने छ।

यी नीति, रणनीति र कार्यनीतिको कार्यान्वयनका लागि समन्वय तथा अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नका लागि शिक्षा मन्त्रालय, योजना महाशाखाका प्रमुखको संयोजकत्वमा एक नीति समन्वय समिति, शिक्षा विभागका महानिर्देशकको संयोजकत्वमा एक कार्यक्रम समन्वय समिति र सोको समग्र कार्यान्वयनका लागि प्रादेशिक एवम् स्थानीय तहमा कार्यक्रम कार्यान्वयन समिति गठन हुने गरी संस्थागत संरचना निर्माण गरिने छ। उल्लिखित समितिमा सम्बन्धित सरकारी निकाय, अपाङ्गता भएका बालबालिकाको शिक्षाका लागि काम गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिले स्थापना गरेका गैर सरकारी संस्थाहरू एवम् सम्बन्धित विज्ञ तथा विशेषज्ञहरू रहनेछन्। शिक्षा मन्त्रालय र अन्तर्गत रहेका विभागस्तरीय निकायहरू, स्थानीय तहका निकाय र स्वायत्त निकायहरूमा अपाङ्गता र समावेशी शिक्षा हेर्नका लागि एकाइको व्यवस्था वा सम्पर्क बिन्दु (Focal Point) तोक्ने व्यवस्था गरिने छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३ बमोजिमको संरचनागत व्यवस्था सम्बद्ध कानूनमा संसोधन गरी व्यवस्थित गरिने छ। यो नीति कार्यान्वयन तालिका अनुसूची १ मा राखिएको छ।

१२. आर्थिकपक्ष

सरकारी स्रोत, स्थानीय निकायको स्रोत, वैदेशिक सहयोग तथा ऋण एवम् राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू तथा निजी क्षेत्र समेतको लगानी र सहयोग समग्रमा यस नीति कार्यान्वयनका आर्थिक स्रोत हुने छन्। हाल सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि थप व्ययभार नपर्ने तर यस नीतिका आधारमा बन्ने योजना कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तह र विकास साझेदारहरूसँग समन्वय र सहकार्यमा लगानी वृद्धि गर्न जोड दिइने छ।

१३. कानूनीव्यवस्था

यस नीतिको कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित ऐन र नियमहरू पुनरावलोकन गरी समसामयिक सुधार र परिमार्जन गरिने छ। नेपालको संविधानअनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति कार्यान्वयन गर्न आवश्यक निर्देशिका र कार्यविधिहरू जारी गरिने छ।

१४. अनुगमन र मूल्याङ्कन

१४.१ यस नीतिअनुरूप सञ्चालन गरिने कार्यक्रमहरूको प्रत्येक तहमा नियमित रूपले अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि सरोकारवाला सङ्घ/संस्थाहरूको समेत सहभागिता रहने गरी चुस्त र प्रभावकारि संयन्त्र बनाई नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ढाँचा कार्यान्वयनमा ल्याइने छ।

१४.२ शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई अनुगमन र मूल्याङ्कन कार्यसँग आबद्ध गरिने छ।

१५. सम्भावित जोखिम र समाधानका उपाय

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३ कार्यान्वयनका क्रममा आउन सक्ने सम्भावित जोखिमहरू न्यूनीकरणका लागि देहायका कार्यहरू गरिने छन्:

क्र.सं.	जोखिम	सम्बोधन गर्ने उपाय	जिम्मेवार निकाय
१	प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट लगानीको प्रतिबद्धता र जिम्मेवारी बोध	बजेटको प्राथमिकीकरण गरी केन्द्रीय सरकारबाट समन्वय गर्ने	सङ्घीय र प्रदेश स्तरका विषयगत मन्त्रालय तथा निकायहरू
२	अपाङ्गताको प्रकार अनुसार बालबालिकाको शिक्षासम्बन्धी विस्तृत रूपमा पृथक तथ्याङ्कको उपलब्धता	शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण मार्फत एकीकृत सूचना प्रणाली निर्माण गरेर	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, विश्व विद्यालय अनुदान आयोग वा उच्च शिक्षा आयोग, शिक्षा मन्त्रालय र शिक्षा विभाग र स्थानीय तहका विषयगत निकायहरू

१६. खारेजी

विशेष शिक्षा नीति, २०५३ खारेज गरिएको छ ।

अनुसूचि १

नीति कार्यान्वयन तालिका

क्र.सं.	कार्यहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	सूचक
१	अपाङ्गता भएका हरेक बालबालिकाका लागि सबै तहमा क्षमता र योग्यताका आधारमा निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्ने	शिक्षा मन्त्रालय	स्थानीय तहका निकायहरू, विषयगत मन्त्रालयहरू, शिक्षण संस्थाहरू	निःशुल्क शिक्षा पाउने विद्यार्थी संख्या
२	विद्यार्थीहरू भर्नामा वैज्ञानिक प्रणालीमा आधारित वस्तुगत परीक्षण (Functional Assessment) को व्यवस्था गर्ने	प्रादेशिक र स्थानीय तहका निकायहरू	शिक्षा मन्त्रालय र स्वास्थ्य मन्त्रालय	परीक्षण गरिएका विद्यार्थी संख्या
३	पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सिकाइ सामग्री, सन्दर्भ सामग्रीहरू र परीक्षा तथा मूल्याङ्कन प्रणालीमा अपाङ्गता अनुकूल समायोजन गर्ने	राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड र पाठ्यक्रम विकास केन्द्र	प्रदेश तथा स्थानीय तहका पाठ्यक्रम तथा मूल्याङ्कनसंग सम्बद्ध समितिहरू	समायोजित पाठ्यक्रम र मूल्याङ्कन विधि
४	शिक्षण संस्थाको भौतिक पूर्वाधार एवम् वातावरण अपाङ्गता मैत्री, छात्रा मैत्री, बाल मैत्री र हिंसा रहित बनाउने	शिक्षा विभाग र केन्द्रीय कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाइ (CLPIU)	प्रदेश र स्थानीय तहका विषयगत निकायहरू र कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाइहरू	शैक्षिक संस्थाहरूको संख्या
५	राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश अनुरूप दक्ष एवम् प्रतिष्पर्धी नागरिक तयार गर्न अपाङ्गता मैत्री अनुकूल पाठ्यक्रम, पाठ्य सामग्री विकास गर्ने	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र	राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड र प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू	पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री
६	अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई प्राविधिक	शिक्षा मन्त्रालय	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक	प्राविधिक शिक्षा तथा

क्र.सं.	कार्यहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	सूचक
	शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने		तालिम परिषद् र तालिम प्रदायक संस्थाहरू तथा निजी क्षेत्रहरू	व्यावसायिक तालिम प्राप्त संख्या
७	अपाङ्गता अनुकूल हरित सीप (Green Skills) मा आधारित जीवनोपयोगी, जीवन पर्यन्त तथा सिपमूलक शिक्षा उपलब्ध गराउने	शिक्षा मन्त्रालय	अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् र तालिम प्रदायक संस्थाहरू तथा निजी क्षेत्रहरू	लाभान्वित संख्या
८	सूचना प्रविधिमा आधारित अपाङ्ग मैत्री शिक्षण सिकाइको व्यवस्था गर्ने	शिक्षा विभाग	प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू, शैक्षिक संस्थाहरू र सम्बद्ध संस्थाहरू	विद्यालय संख्या
९	विपद जोखिमबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्ने	प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू	गृह मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय र विषयगत मन्त्रालयहरू, शैक्षिक संस्थाहरू, अन्य संघसंस्थाहरू	सुरक्षित शैक्षिक संस्था
१०	अपाङ्गता भएका नागरिकहरूलाई वास्तविक जीवनमा रूपान्तरण (Make the Right Real and Functional) गर्न अपाङ्गता अनुकूलको शिक्षा सुनिश्चित गर्ने	शिक्षा मन्त्रालय	विषयगत मन्त्रालयहरू, प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू, शैक्षिक संस्थाहरू र सम्बद्ध संस्थाहरू	लाभान्वित संख्या
११	अपाङ्ग सम्बन्धी तथ्याङ्कीय	शिक्षा विभाग	विषयगत	तथ्याङ्कीय

क्र.सं.	कार्यहरू	जिम्मेवार निकाय	सहयोगी निकाय	सूचक
	सूचनाको आधार (Database) तयार गर्ने		मन्त्रालयहरू, प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू, शैक्षिक संस्थाहरू र सम्बद्ध संस्थाहरू	सूचनाको आधार (Database) स्थापना
१२	अपाङ्गता सम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि समन्वय तथा सहजीकरण गर्न संरचनागत व्यवस्था गर्ने	शिक्षा मन्त्रालय	विषयगत मन्त्रालयहरू, शिक्षा विभाग र प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू	गठित परिषद् तथा समितिहरू